

УДК 911.3:33-055.2

ІСТОРІЯ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ЖІНОЧОГО НАСЕЛЕННЯ

Г. Лабінська

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. П. Дорошенка, 41, м. Львів, 79000, Україна*

Висвітлено послідовність розгортання суспільно-географічних досліджень жіночого населення.

Ключові слова: жіноче населення, суспільно-географічні дослідження.

Безпосереднє статистичне вивчення населення України триває понад двісті років. Облік населення в Україні на початках проводили винятково у військових цілях. Наприклад, ревізії населення в Росії, у складі якої перебувала більша частина Правобережної України, запроваджено на початку XVIII ст.; їхня мета – уведення персонального обліку всього оподаткованого чоловічого населення. Загалом було десять ревізій аж до скасування кріпосного права (1861).

На Лівобережній Україні на початках до уваги брали відомості про кількість дворів (подвірна ревізія козаків та посполитих 1723 р.). Проведена в 1763–1764 рр. чергова регіональна ревізія козаків уперше передбачала подушний облік чоловіків. У 1765–1769 рр. Малоросійська колегія провела генеральне описання Лівобережної України, у якому вперше враховано не лише чоловіки, а й жінки, їх стан здоров'я та працездатність, просторові переміщення. Повсюдний облік жіночого населення (ЖН) на Лівобережній Україні, і винятково для ревізійного населення країни, був уведений лише ревізією 1782 р.

Поточний облік природного руху населення провадило духовенство, ведучи по парафіях метричні книги. Зокрема, досить повною демографічною розвідкою був проведений у квітні–травні 1767 р. перепис Перемишльської консисторії. Цей перепис охоплював 14 категорій: поділ за статтю; сімейним, цивільним станом; віком; зайнятістю; національним та релігійним складом тощо [12].

У XVIII ст. на теренах Галичини запроваджено так звану метрикальну реформу, метою якої був облік кожного мешканця Галичини і кожного демографічного явища. Діяв суворий контроль і система покарань за допущення найменших неточностей чи помилок у метрикальних записах. У 1776 р. запроваджено новий реєстраційний формуляр, який передбачав реєстрацію демографічних подій у розрізі територіальних одиниць того часу. Лічбу шлюбів (із зазначенням віровизнання), народжень (за статтю, віровизнанням, шлюбні та позашлюбні народження), смертності (за статтю, віровизнанням, віком і причиною смерті) вели помісячно.

Важливу інформацію про кількісні параметри населення почали отримувати з переписів. На теренах теперішньої Львівської обл. проводили австро-угорські 1857, 1869,

1880, 1890, 1910 рр., польські – 1921 і 1931 рр., радянські – 1959, 1970, 1979, 1989 рр., український – 2001 р. переписи населення.

Перепис населення 1857 р. проведений за найбільш розгорнутою програмою і враховував статевий склад населення, його вважають фактично першим загальним переписом населення Австрії загалом і Галичини зокрема. Для порівняння: перші дані про ЖН, його віковий склад, кількість, шлюбний стан, рівень писемності тощо стали відомі внаслідок першого Загального перепису населення Росії в січні 1897 р. (на 40 років пізніше).

У першому радянському науково організованому переписі населення Петрограда (1918) вперше передбачено детальне вивчення сім'ї, з'ясування зайнятості жіночого населення і джерел засобів існування та їхніх змін порівняно з дореволюційним періодом. Наступні переписи відбулися у 1926 (перший Всесоюзний перепис), 1937 (проведений за принципом одноденного і визнаний недійсним), 1939 (уперше враховували не лише наявне, а й постійне населення), 1959 (перший повоєнний, проведений за програмою перепису 1939 р.), 1970 (уперше містив завдання обліку міграції) роках. У переписі 1979 р. вперше було запитання про шлюбний стан у розгорнутому формулюванні: перебування у шлюбі, вдівство, розлучення. Отримані результати дали змогу проаналізувати зміну рівня народжуваності в жінок різних генерацій залежно від рівня їхньої освіти, національності, місця проживання, належності до певної соціальної групи (вперше після перепису 1926 р.).

Перепис 1989 р. дав доволі повну характеристику стану ЖН. Враховували постійне й наявне ЖН; зазначали родинні стосунки до члена сім'ї, зазначеного(-ої) першим у переписовому аркуші; наводили не одне, а два джерела засобів існування, факт закінчення професійно-технічного училища на додаток до питання про рівень освіти. Додатково враховували для мігранток, з якого населеного пункту (міського/сільського) вони прибули; кількість живих дітей для жінок, старших 16 років. Уперше детально враховували житлові умови населення.

Перший Всеукраїнський перепис населення (2001) проводили за новоствореною програмою, практично з нуля створювали правові, методологічні, організаційні та матеріально-технічні засади. Широко використовували міжнародні рекомендації та досвід інших країн, у тім числі критично осмислений досвід попередніх переписів населення.

Програма передбачала збір переписних даних щодо ЖН за такими розділами: кількість і територіальне розміщення ЖН; демографічна характеристика; рівень освіти; соціально-економічна характеристика; національний склад, громадянство; міграція; кількість і склад домогосподарств; їхні житлові умови. Дані перепису подавали у розрізі адміністративно-територіальних одиниць і за певними категоріями (постійне і наявне, зайняте населення, безпритульні, депортовані, біженці тощо).

Матеріали переписів у сукупності з матеріалами поточного обліку населення є інформаційною базою наукових досліджень.

Перші ознаки демографії в Україні стосуються зламу XVII–XVIII ст. Її фундатором вважають першого українського державотворця і поета Климента Зіновія, який створив у віршованій формі енциклопедію способу життя українського народу того часу [5]. У ній є демографічні спостереження, які безпосередньо характеризують ЖН того періоду. К. Зіновій визначив такі демографічні парадокси, як безплідність, народження близнюків, народження дітей поза шлюбом, дітовбивство. Автор засудив ранні шлюби, які не були тоді дивиною. За сімейно-шлюбною доктриною православної церкви він виступив проти укладання третіх і четвертих шлюбів, які на той час, попри

заборону церкви, набули в Україні значного поширення. Зазначив про вищу смертність серед чоловіків і кількісну перевагу жінок в українському суспільстві тих часів як наслідок постійних воєн.

Демографічна думка в Україні у XVIII–XIX ст. розвивалася переважно в рамках державознавства. На початку XIX ст. поряд з історико-демографічним напрямом вивчення населення в Україні з'явилися дослідження соціолого-демографічного характеру: В. Каразін вивчав проблему природного приросту населення в його станово-соціальних групах. У другій половині XIX ст. Т. Рильський зробив спробу вивчити форми руху населення залежно від географічних та соціальних умов, а також вплив способу життя загалом на відтворення населення. Праці О. Подолинського з проблем здоров'я населення України (у тім числі і жіночого), О. Корчак-Чепурківського та інших вчених у другій половині XIX–початку XX ст. сприяли розгортанню медико-географічних досліджень.

У другій половині XIX ст. статистику населення поділяли на статистику стану і статистику руху населення. Під статистикою стану розуміли дані про кількість населення, його територіальний розподіл і склад, а також методи їхнього отримання й опрацювання, а під статистикою руху – безперервний збір інформації на підставі метричних записів про природний приріст населення і його міграції. Значно пізніше, у другій половині XX ст., М. Птуха поділяв демографічну статистику на *статистику населення* (власне демографію, охоплюючи біологічні процеси) та *моральну статистику*, у якій людину розглядають як свідому особу, що відповідає за свої вчинки [6].

Стосовно демографічних досліджень Галичини цікавими є праці дослідників М. Горн, Е. Горнової, В. Рапацького, М. Прушинського, Е. Томашевського. Важливе джерело до вивчення населення Галичини – “*Rocznik Statystyki Galicyi*” у 7 т., виданий під керівництвом Т. Рутовського. Детальний аналіз шлюбності населення Царства Польського та інших провінцій виконав Г. Симоненко тощо. У наведеному спектрі праць [15, 16, 17, 18, 20, 21, 7] населення Галичини розглянуто як статистичну сукупність з розподілом за територією проживання та національною належністю без диференціації за статтю.

У першій половині XX ст. зафіксовано помітне поживлення демографічних досліджень: К. Воблій “*Производительные силы Галиции*” (1915); М. Кордуба “*Територія і населення України*” (1918); І. Шимонович “*Галичина*” (1928); В. Садовський “*Людність західноукраїнських земель по польському перепису 30 вересня 1921 року*”, (1931); В. Огоновський “*Еволюція населення Галичини*” (1946). Детальний аналіз результатів польських (1921, 1931) та наступних радянських переписів виконав В. Кубійович.

На цьому етапі в центрі уваги був національний, мовний та релігійний склад населення теренів Галичини, особливо в світлі польської “*krajowej*” статистики. У деяких із цих праць уже наведено окремі кількісні характеристики ЖН. Наприклад, І. Шимонович (1928) подав відомості про статевий склад населення Львівського, Станіславівського і Тернопільського воєводств. В. Кубійович (1935–1936) у демографічних нарисах “*Людність Полісся*” та “*Людність Західної Волині*” також детально проаналізував статево-віковий склад населення відповідних територій.

На особливу увагу заслуговують праці українського демографа Ю. Корчак-Чепурківського: “*Відтворення населення Української РСР (1929-1931)*”, “*Браки и разводы на Украине в 1925 г.*”, “*К методике изучения генеративной смертности*” (монографія присвячена дослідженню смертності жінок в Україні з огляду на реалізацію ними генеративної функції). Побудовані ним таблиці смертності населення за 1925–1926 рр.

були першими повними таблицями смертності. Учений склав також таблиці шлюбності, народжуваності й плідності, розлучуваності й прогнозованої кількості населення.

Шлюбні структури, через визначення індексів шлюбної гомогамії та гетерогамії, досліджував М. Птуха. “Вплив статі і віку, – зазначив учений, характеризуючи певну сукупність населення, – зводиться, по суті, до фізіологічних і психологічних особливостей, соціальних умов і відношень до зовнішнього світу” [6, с. 30–31].

Комплексну демогеографічну характеристику ЖН Галичини можна виконати, лише використовуючи матеріали польського перепису 1931 р. [13, 14]. У них міститься детальна інформація про віковий склад ЖН Східної Галичини; віросповідний та мовний склад (у тім числі зведена інформація про вікову структуру жінок кожної конфесії); розподіл ЖН за цивільним станом, у тім числі в розрізі конфесій; рівень грамотності серед дітей у віці 5, 10 років у розрізі за статтю, віровизнанням і типом поселення; зайнятість жінок та ін.

На початку ХХ ст. в системі демогеографічних знань найрозвиненіша частина була спрямована на вивчення природного руху населення. Менше досліджували питання міграції й соціальної мобільності, їхню роль як опосередковувальної ланки в процесах шлюбності, народжуваності й смертності.

У 20–30 рр. ХХ ст. вийшло багато праць з історичної демографії України. В цей період учені підійшли до ідеї комплексного вивчення демографічних проблем, однак через репресії дослідження було згорнуто.

Структуризація у вивченні населення в другій половині ХХ ст. відбулася як за демографічними вродженими (у тім числі статі) й набутими, так і за недемографічними ознаками (рівень здоров’я, зайнятість, громадська й політична активність тощо). Зокрема, значну увагу вчені приділяли проблемам ЖН в руслі ідеології того часу, а також з огляду на погіршення демографічних параметрів (зниження народжуваності). Наприклад, у 60–80-х роках ХХ ст. в СРСР з’явилися довідники, які містили статистичну інформацію про стан ЖН, зокрема: “Женщины в СССР” (Москва, 1960); “Женщина в Киргизской ССР” (Фрунзе, 1960); “Женщины в Советской Эстонии” (Таллін, 1965); “Женщины Башкирии” (Уфа, 1968); “Женщины в СССР” (Москва, 1973–1991); “Женщины Латвии” (Рига, 1989) та ін.

Б.Урланіс (1976), аналізуючи демографічні зміни, визначив, що зростання населення на 1 % потребує інвестицій у розмірі 4 % від національного прибутку, а зміна соціального становища жінки, зокрема, через її суспільну зайнятість, зростання матеріального і культурного рівня життя населення, та урбанізація неминуче впливатимуть на рівень жіночої фертильності.

Колективне дослідження жіночої захворюваності у віковому, соціально-професійному зрізі (М. Бедний, С. Саввін, Г. Стягов, 1975) переконливо засвідчило доцільність вибіркового методу у вивченні захворюваності та вивченні взаємозв’язку між захворюваністю і чинниками соціального середовища. Вже у наступній праці М. Бедного (1979) зроблено акцент на заходи, спрямовані на підвищення народжуваності: посилення уваги до стану здоров’я жінок, що працюють у репродуктивному віці, активізація боротьби з первинним і вторинним безпліддям.

Польський демограф Е. Россет (1975), з огляду на диспропорції статеві-вікової структури населення Польщі, детальну увагу приділив аналізу населення за статевою ознакою [19, с. 242–270]. Уперше вчений порушив питання співвідношення кількості та якості населення. В контексті проблеми демографічного старіння Е. Россет спрогнозу-

вав старіння жінок репродуктивного віку під впливом поступового зниження плідності, міграцій населення та зниження рівня смертності, яка послаблювала процес старіння.

А. Вишневський (1982) уперше зазначив про системну природу населення. Одним з демографічних обмежень розвитку демографічної системи є реальна плідність жінки. Реалізована плідність жінки, як уважає В. Вишневський, залежить від цілої сукупності випадкових чинників і подій, які становлять біографію жінки, і не можуть бути передбачені завчасно [3, С. 150].

У 80-х роках ХХ ст. активізувалися наукові дослідження, у яких проблему зменшення народжуваності розглядали через призму шлюбно-сімейного колективу (А. Хоменко, 1980, М. Бедний, 1986). На частоту дітонародження у сім'ї, на думку М. Бедного (1986), впливають такі чинники: рівень освіти подружжя, належність до соціальної групи, житлові умови, мікроклімат у сім'ї, матеріальне забезпечення, стан здоров'я подружжя, вік вступу у шлюб.

Цей напрям досліджень продовжено у працях колективу авторів В. Стешенко, Л. Чуйко, В. Піскунова (1977, 1987). Матеріальні трансферти матері учені розцінюють як заходи, спрямовані на зниження небажаної диференціації життєвого рівня сімей з різним демографічним статусом, а не на "стимулювання" дітородної активності загалом. Причину виникнення проблеми низької народжуваності вчені вбачають у дії закону підвищення потреб, структурованих за соціально-демографічними групами працівників, орієнтованих на певні вимоги до умов і характеру праці.

Широкомасштабні демографічні дослідження після Другої світової війни розгорнулися на базі Статистичного відділу Секретаріату ООН. У контексті розвитку гендерної тематики в другій половині ХХ ст. особливу увагу приділено характеристиці населення в розрізі статей. Зокрема, ЖН є у сфері вивчення багатьох міжнародних фондів: ЮНІСЕФ, ЮНФПА, ПРООН, ЮНІФЕМ, МУНІУЖ, ЮНЕСКО, ВООЗ, Відділу з питань поліпшення становища жінок, Відділу народонаселення та Департаменту інформації Секретаріату ООН тощо.

На Всесвітній конференції з прав людини (Відень, 1993) права жінок нарешті визнано міжнародною проблемою в галузі прав людини. На Всесвітній зустрічі на найвищому рівні в інтересах соціального розвитку (Копенгаген, 1995) питання розширення жіночих можливостей визнано одним з найважливіших елементів будь-якої стратегії, спрямованої на вирішення соціальних, економічних і екологічних проблем.

Здобуття Україною статусу незалежної, суверенної держави стимулювало розгортання широкомасштабних досліджень представників вітчизняної демографічної школи, особливо в другій половині 90-х років. Багато досліджень, присвячених жіночій тематиці провадять за підтримки міжнародних організацій: ВООЗ, ПРООН, МОМ, UNAIDS та ін. Активізувалися наукові дослідження українських наукових інституцій у цьому спектрі досліджень (Інститут регіональних досліджень НАН України, Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, Інститут соціогуманітарних проблем людини при Західному науковому центрі НАН України та ін.). Аналогічні проблеми демографічного спрямування висвітлюють у закордонних, зокрема, польських, російських виданнях.

Досить потужний арсенал дослідницької бази наявний і в регіоні дослідження. Проведена у грудні 2005 р. науково-практична конференція *"Політика демографічного розвитку: сучасний стан та її перспективи в Західному регіоні України"* є своєрідним індикатором наукових досліджень цього напрямку. До переліку питань, винесених на обговорення учасників конференції, належать: стратегія демографічного розвитку

України на 2006–2015 рр.; регіональна демографічна політика; проблеми відтворення населення; демографічні зміни у відтворювальному потенціалі ЖН; тенденції поза-шлюбної народжуваності; особливості стану здоров'я матерів та дітей; особливості сімейної структури населення та процесів її формування; гендерні стосунки в українських сім'ях; девіантна поведінка молоді; вплив міграційних процесів на відтворення демографічного потенціалу та якості робочої сили тощо [8].

У контексті зтяжної депопуляції населення актуальними є також прогнозні варіанти демографічних перспектив України та її регіонів, які найбільше визначені гіпотезами про очікувану народжуваність, особливо в умовах її стрімкого зниження. З огляду на це увага дослідників до ЖН останнім часом цілком виправдана.

Із наведеного вище переліку наукових праць вузькотематичних досліджень ЖН, виділених за певною ознакою (вродженою чи набутою), на територіях різних рангів україно недостатньо. Загалом в українській історіографії жіночих студій О. Маланчук-Рибак (2000) виділила два напрями: перший репрезентують праці на тему участі й ролі жінки в історичному процесі; другий – це публікації, присвячені історії суспільно-політичного руху за рівноправність жінок [4].

З іншого боку цілий спектр наукових праць присвячено правовому забезпеченню гендерної рівності в усіх сферах суспільного життя, аналізові ринку праці, політичної та громадської активності населення крізь призму гендерного аналізу.

В усіх згаданих вище дослідженнях ЖН розглядали в певному аспекті: за національністю та віровизнанням, шлюбним станом, у контексті зміни репродуктивних мотивацій жінок та їхньої сімей на малодітність, масової міграції молодих жінок у міста, за рівнем здоров'я, зайнятстю тощо.

На сучасному етапі визріла потреба комплексної характеристики ЖН територій різного ієрархічного рівня, яка б охоплювала демо- та соціально-економіко-географічні характеристики ЖН. Актуальність такого дослідження більш ніж очевидна. Порівняльний аналіз територій зіставних за площею, природними умовами, людським потенціалом (у тім числі жіночим) даватиме конкретну інформацію практичного спрямування.

Отже, в історії суспільно-географічних досліджень ЖН можна чітко виділити такі періоди: 1) нагромадження демографічної статистики (до середини XIX ст.); 2) формування інформаційної бази в рамках статистичної науки та розгортання соціально-економіко-географічних досліджень ЖН (середина XIX–початок XX ст.); 3) вивчення проблем ЖН у руслі радянської ідеології, а також з огляду на погіршення демографічних параметрів (друга половина XX ст.); 4) усебічне вивчення ЖН у контексті глобальних тенденцій: зниження народжуваності, демографічне старіння, розгортання гендерної політики, здійснення політики сталого розвитку (початок XXI ст.).

-
1. Бедный М. С. Медико-демографическое изучение народонаселения. М.: Статистика, 1979. 224 с.
  2. Бедный М. С., Саввин С. И., Стягов Г. И. Социально-гигиеническая характеристика заболеваемости городского и сельского населения. М.: Медицина, 1975. 256 с.
  3. Вишневатий А. Г. Воспроизводство населения и общества: История, современность, взгляд в будущее. М.: Финансы и статистика, 1982. 287 с.
  4. Маланчук-Рибак О. Українські жіночі студії: історіографія та історіософія // Громадські ініціативи, 2000. № 2 (18). С. 34–36.

5. *Прибиткова І. М.* Основи демографії: Посібник для студентів гуманітарних і суспільних факультетів вищих навчальних закладів. К.: АртЕк, 1995. 225 с.
6. *Птуха М. В.* Вибрані праці / За ред. П. І. Багрія і В. С. Стешенко. К.: Наук. думка, 1971. 411 с.
7. *Симоненко Г.* Царство Польское сравнительно съ Познанью и Галицией въ отношении ихъ успьховъ экономическихъ, умственныхъ и нравственныхъ со времени крестьянскихъ реформъ 1848, 1850 и 1864 годовъ въ этихъ провинціяхъ. Варшава, в типографіи медицинской газеты, 1878. 86 с.
8. Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Політика демографічного розвитку: сучасний стан та її перспективи в західному регіоні країни: Зб. наук. праць. Л., 2005. Вип. 5 (55). 676 с.
9. *Стешенко В., Рудницький О., Хомра О., Стефановський А.* Демографічні перспективи України до 2026 р. К.: Ін-т економіки НАН України, 1999. 56 с.
10. *Стешенко В. С., Чуйко Л. В., Пискунов В. П.* и др. Демографическое развитие Украинской ССР (1970–1979 гг.). К.: Наук. думка, 1987. 255 с.
11. *Урланис Б.Ц.* Народонаселение: исследования, публицистика. Сб. статей. М.: Статистика, 1976. 359 с.
12. *Budzyński Z.* Ludność pogranicza Polsko-Ruskiego w drugiej połowie XVIII wieku. Stan. Pozmieszczenie. Struktura wyznaniowa i etniczna. T. 1. Przemysł–Rzeszów, 1993. 442 с.
13. Drugi powszeszny spis ludności z dn. 9.12.1931. Województwo Lwowskie. Bez miasta Lwowa. Statystyka Polski. Ser. C. Z. 68. Warszawa, 1938. 450 s.
14. Drugi powszeszny spis ludności z dn. 9.12.1931. Mieszania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Lwów. Warszawa, 1937. 128 s.
15. *Horn M.* Miejski ruch osadniczy na Rusi Czerwonej (do końca XV wieku) // Rocznik dziejów społecznych i gospodarczych. 1974. T. 35.
16. *Horn M.* Walka klasowa i konflikty społeczne w miastach Rusi Czerwonej w latach 1600–1674 na tle stosunków gospodarczych. Wrocław, 1972.
17. *Hornowa E.* Stosunki ekonomiczno-społeczne w miastach ziemi Halickiej w latach 1590–1648. Opole, 1963.
18. *Rapacki W.* Ludność Galicyi. Lwów, 1874.
19. *Rosset E.* Demografia Polski. Stan, rozmieszczenie s struktura ludności. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1975. T.I. 616 s.
20. *Prószynski M.* Powiat lwowski: Ludność i instytucje. Lwów, 1912.
21. *Tomaszewski E.* Pochodzenie ludności m. Lwowa (według danych miejskiego biura statystycznego i ewidencji ludności z 1931 roku bez wojska skoszarowanego i służby bezpieczeństwa // Wiadomości statystyczne o mieście Lwowie. Lwów, 1939. T. 17.

HISTORY OF DEMOGEOGRAPHIC INVESTIGATION OF FEMALE POPULATION

H. Labinska

*Ivan Franko National University of Lviv,
Doroshenko St., 41, UA – 79000 L'viv, Ukraine*

Succession of development of demogeographic researches of female population has been shown.
Key word: female population, demogeographic researches.

**ИСТОРИЯ ОБЩЕСТВЕННО-ГЕОГРАФИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ
ЖЕНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ**

Г. Лабинская

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
ул. П. Дорошенко, 41, г. Львов, 79000, Украина*

Рассмотрено последовательность общественно-географических исследований женского населения в хронологическом порядке.

Ключевые слова: женское население, общественно-географические исследования.

Стаття надійшла до редколегії 15.03.2008

Прийнята до друку 20.09.2008